

Byzantinsk klædte ærkeengle i danske fresker Kombinationen af ærkeengle med Majestas Domini i 1. halvdel af 1100-tallet

Ulla Hastrup

Fig. 1. Hagedsted Kirke. Akvarel af J. Kornerup, 1862, Nationalmuseet, København. Majestas Domini med Maria, Johannes og flankerende ærkeengle. Mattheusengel overst til venstre.

Hagedsted Church. Watercolour by J. Kornerup, 1862, in the National Museum, Copenhagen. Christ in Majesty with the Virgin Mary, St. John and flanking archangels. Upper left symbol of Matthew the Evangelist.

Title Archangels in Byzantine dress in Danish frescos. The combination of archangels with Christ in Majesty 1100-1150

Abstract Archangels in combination with Christ in Majesty (*Majestas Domini*) are found in the apses of about a dozen churches in Mediaeval Denmark. The motif is known from the first half of the 12th century in the workshops of Fjenneslev/Finja, Kirke Hyllinge, Vä, and Jørlunde. The archangels appear beside Christ and the Virgin Mary, and also flanking the Deesis. When both archangels and John the Baptist appear with Christ in Majesty the motif tends to merge into a representation of the Deesis. The archangels' special garments – with patterned and decorated silk fabrics, jewels, pearls, and red shoes – and their staffs and globes all display a dependence on Byzantine models. The author demonstrates this with a number of Byzantine parallels to the Danish examples. How the influences may have reached Denmark is explained by the historically known connections through crusades, pilgrimages, royal contacts and trade routes via the Baltic to Ruthenia (Rus) and Constantinople. As far as church murals are concerned, perhaps, the iconographical impact of the Schism between the pope in Rome and the patriarch in Constantinople of 1054 was slow to reach 12th century Denmark.

Keywords Archangels, Byzantium, byzantine dress, Christ in Majesty (*Majestas Domini*), Deesis, 12th century Denmark, loros, mediaeval wall paintings, Ruthenia, Queen Margareth Fredkulla

Author Former Ass. Prof. School of Conservation, The Royal Danish Acad. of Arts; lect. Dept. of Art History, Copenhagen Univ.; editor, Danmarks Kirker, the National Museum of Denmark

Email ulla@hastrup-fam.dk

ICONOGRAPHISK POST

NORDISK TIDSKRIFT FÖR BILDTOLKNING • NORDIC REVIEW OF ICONOGRAPHY

NR 1, 2014, PP. 6–36. ISSN 2323-5586

I ti kirker fra første halvdel af 1100-tallet finder man i det middelalderlige Danmark eksempler på kombinationen af byzantinske ærkeengle med Majestas Domini.¹ Også ærkeenglen Mikael Dragedræber blev ma-

let som andagtsbillede i få tilfælde i byzantinsk dragt. Søren Kaspersen har 1985 givet den mest detaljerede gennemgang af samtlige Majestas Domini-fremstillinger i danske kalkmalerier, i stensulptur og på gyld-

ne andre. Ofte er den tronende Kristus omgivet af Evangelistsymbolerne og flankeret af Jomfru Maria og Johannes Evangelisten/Døberen som forbedere, men i nogle af vore apsisudsmykninger er ærkeengle tilføjet.² Det er yderst ualmindeligt både i skandinavisk og vesteuropæisk kunst. Disse ærkeengle forsøger jeg i det følgende at analysere og beskrive i sammenhæng med eksempler fra byzantinsk billedkunst.

Dette ikonografiske særmotiv optræder sædvanligvis kun i apsidens halvkuppel, men i en enkelt kirke, Holme Olstrup, ses det dog på triumfvæggen. Desuden forekommer i Finja Kirke en ærkeengel, som i Dommedag holder Kristi Kors. I Vä Kirke er ærkeengle malet både i forbindelse med Majestas Domini og i tøndehvælvet i nogle af de i alt 24 medaljoner sammen med andre engletyper og hellige mænd. Alle holder de tekstbånd med Te Deum-verse. Mellem de mange danske fremstillinger, såvel de malede som de udskårne i træ, af ærkeenglen Mikael som Dragedræber er kun to gengivet i usædvanlige engledragter. De findes som malede andagtsbilleder over triumfvæggens sydlige sidealter i Råsted og Hvorslev Kirker i Jylland, og de er begge udført af Råstedværkstedet o. 1125.

De "almindelige" engle i de romanske udsmykninger – herunder også Evangelistsymbolet Matthæusenglen – er iført en lang kjortel og en kappe, begge dragtdele af ensfarvet stof, og deres fødder er nøgne. I modsætning hertil bærer de fornemmere ærkeengle mønstrede, byzantinske silkestoffer. I højre hånd har en ærkeengel en kortere stav kronet af en lilje eller et *la-*

barum i toppen (en form for fane). Ærkeenglene holder i venstre hånd en hvid kosmos-kugle. Nogle danske kugler har stadig bevaret rester af et malet kors i cirklen. Over englens venstre håndled er lagt et manipelbånd, således som præsterne bar det under messen for at undgå en berøring af de hellige kar med udækkede hænder.

Ærkeenglenes dragter har i dansk sammenhæng, siden man fandt de første i sjællandske udsmykninger, været beskrevet som byzantinske hofdragter. Dette er godtaget af alle senere forfattere. Jeg har prøvet at analysere de danske dragter og har fundet, at de fleste af disse ærkeengles klædninger tilsyneladende repræsenterer en mere sjældent set udformning af den fornemme dragttype.⁴

De danske dragter har ingen *loros*, dvs. et langt guldbroderet bånd med indsatte ædelsten. I byzantinsk kunst kan man se *loros* som et lodret hængende bånd. En anden måde at bære *loros* på er at krydse båndet over brystet og trække det tværs over maven, som et skærf. Et sådant bånd blev båret i senantikken af kejsere og konsulere, en tradition, der fortsatte ved det byzantinske hof. Kejseren, kejserinden, tolv af de fornemste hoffolk og tolv af de mest fremtrædende soldater i kejsergarden bar disse kostbare bånd ved to af kirkeårets største helligdage, Påskedag og Pinsedag. Man fremstillede kejserparret på billeder, hvor de står ved Kristus, med *loros*. De ypperste engle, ærkeenglene, overtog også en "hofdragt". Den svarede til kejserens og hans hustrus helligdagsdragter ved hoffet i Konstantinopel samt til de 24 fornemstes

dragter. Ærkeenglene står også, svarende til de kejserlige livvagter, omkring *Deesis*, Kristus omgivet af Jomfru Maria og Johannes Døberen som forbedere, Jomfru Maria eller Madonna med barnet og Det sande Kors. I Danmark er de ligeledes beskyttere af Majestas Domini.

I 1100-tallets danske fresker bærer ærkeenglene ikke *loros*, men derimod noget som fremstår ligesom "seler" og et "bælte", begge dele er ædelstenssmykkede. Nogle danske engle har et fra bæltet hængende mønstret, byzantinsk silkestof, andre en heldragt med mønster og endnu andre også silkestof på overkroppen.⁵ Under silken bærer ærkeenglene en hvid kjortel med lange ærmer, den kan ses midt på skinnebenet under den afsluttende ædelstensbort på silkedragten. Nogle ærkeengle har et stramtsiddende bånd om overarmens kjortelærme. Alle ærkeengle har røde sko. Det er vigtigt at forstå, at ærkeengle i sådanne dragter er malet for tydeligt at adskille dem fra almindelige engle. De hører til en finere rangklasse end selv evangelistsymbolet Matthæusenglen (fig. 1).⁶

Ærkeengle optræder kun i en kort periode i de danske fresker. De er ikke bundet til et enkelt kalkmalerværksted, men findes fordelt i Kirke Hyllingeværkstedet (Sønder Jernløse 1125), i Fjenneslev-Finjaværkstedet omkring 1120–1140 og i Väværkstedet, Vä 1121. Desuden er bevaret flere eksempler, blandt andet i Hagedsted Kirke, som er malet af det store Jørlundeværksted 1125–1150.⁷ Som altid er ophøret af et motiv et væsentligt signal. Så vidt jeg ved, forekommer ærkeengle ikke i det dan-

ske materiale efter midten af 1100-tallet.

Under arbejdet de sidste ni år med min store bog om danske fresker fra 1100-tallet har jeg blandt andet prøvet at påvise indflydelsen fra Byzans til belysning af ikonografi og stilpåvirkning herfra.⁸ Desuden forsøger jeg at finde de direkte historiske kontakter mellem Skandinavien og det byzantinske område, via handelsruter, korstog, pilgrimsfærd og royale ægteskabsforbindelser.⁹ Herved har det vist sig, at ærkeengle kombineret med Majestas Domini og ærkeenglenes usædvanlige dragter faktisk også kan bruges som en form for lakmusprøve på indflydelse fra det byzantinske/ortodokse område.

Hvorfor i al verden malede man i Skåne og på Sjælland specielt udklædte ærkeengle, som var de hofmænd hos den byzantinske kejser? Hvorfor skulle Majestas Domini, Evangelistsymbolerne og Jomfru Maria og Johannes have sådanne vogtere i Danmark? Det må have været mærkeligt for menigheden i kongeejede kirker og for f.eks. Hvideslægtens fornemme folk i deres ny opførte stenkirkeres fresker at se ærkeengle iført dragter, som afspejlede tidens fornemste hof i den ortodokse kirke i Konstantinopel. På en eller anden måde må menigheden i det østlige Danmark have forstået betydningen af disse, specielt udklædte engle. Det er sandsynligt, at det danske kongehus, eliten og gejstligheden har vidst, at lige som den byzantinske kejser var omgivet af særlig fornemt klædte hoffolk og livgarde, sådan var også Gud i sin herlighed beskyttet af ærkeengle i samme type dragter. Det må have krævet en

Fig. 2. Vä Kirke, 1121. Apsisudsmykningens nedre zone, freske af ærkeengel og Jomfru Maria i nord-siden. Foto Ulla Haastrup.

Vä Church, 1121. Northern side of the lower section of the apse, fresco with archangel and the Virgin Mary.

tæt kontakt med den ortodokse kirke og dens kunst at acceptere sådanne ærkeengle. Men for de skandinaviske varæger, lejesoldaterne ved kejserens hof, var det selvfølgelig naturligt.

I det følgende vil jeg fremlægge de danske kalkmalede eksempler på ærkeengle og herefter komme med nogle af de byzantinske ikonografiske fremstillinger af ærkeengle i emaljer, fresker og mosaik.

Vä Kirke, Skåne

En bevaret pergamentseddel med årstallet 1121 lå i det oprindelige hovedalters relikviegemme.¹⁰ En runeindskrift har et indhold, som kan sættes i forbindelse med dronning Margrete Fredkullas to søskende, Ragnvald og Kristina. Kristina var gift med den russiske fyrste i Novgorod og se-

ner storfyrste i Kiev, Mstislav Vladimirovitj (1076–1132). Hun døde januar 1122. Korets færdiggørelse med alterindvielse og fresker kan derved dateres til tæt på disse to år.¹¹

I den kongeejede Vä kirke, den nærtliggende forgænger til nutidens Kristianstad, findes i apsiskuplen Majestas Domini sidende på regnbuen i mandorla og omkring Kristus evangelistsymboler med seks vinger hver. I billedzonen herunder er kun to figurer bevaret i nordsiden (fig. 2). Nordligst en stående ærkeengel iført en dragt med seler og bælte, med mønstret – kun ganske svagt bevaret – silkestof og røde sko, holdende en stav med liljetop og en kosmoskugle. Over den venstre hånd med kuglen hænger et hvidt manipelbånd. Englen ledsager en forbedende Jomfru Maria.

Fig. 3. Vä Kirke, 1121. Tøndehvelvet. En af medaljonerne med to ærkeengle, der holder et skriftbånd med en sætning fra Te Deum. Foto Ulla Haastrup.

Vä Church, barrel-vault fresco. One of the medallions depicting two archangels holding a banner with a phrase from Te Deum.

Fig. 4. Detalje af fig. 3, det velbevarede maleri af det byzantinske silkestof i den ene ærkeengels klædedragt. Foto U. Haastrup.

Vä Church. Detail of fig. 3, showing the well preserved fresco of the archangel's Byzantine silk garments.

I midterfeltet mellem de to østvinduer er kun bevaret to træer, i syd var formodentlig en figur af Johannes (formentlig Døberren) og en ærkeengel; de er ødelagt af en sekundær præstedør.

I den store og fornemme kirke har man ønsket at anbringe de ellers flankerende figurer fra det normale Majestas Domini-billedskema nede i denne billedzone, hvor også apostelfyrsterne Peter og Paulus er gengivet på apsisbuens nederste del.

Lige på den anden side af disse apostle findes i nord Dronning Margrethe Fredkulla, som skænker en kirkemodel med to vesttårne, og i syd Kong Niels, som frembærer et helgenskrin. Stifternes gaver modtages i begge billedfelter af en halvfigurs

Kristus i kvartcirkel indramning. Alle de malede figurer er i samme billedzone, hvilket for stifterne må betyde, at de er meget højt rangerende i hierarkiet. Stifterfigurerne knæler ikke, og de er gengivet i samme størrelse som apostlene, ærkeenglen og Jomfru Maria.

I det store malede tøndehvælv i koret fremstilles i 24 medaljoner forskellige typer af engle, profeter og mandlige helgener, to og to, holdende skriftbånd. Herpå er hele den vigtige Te Deum hymnes tekster skrevet med fornemme versaler. Fire ærkeengle optræder her, to og to holder de dele af begyndelsen til bønner. Når ærkeengle bruger begge hænder til at holde et skriftbånd, kan de ikke samtidig holde

Fig. 5. Vä Kirke. Medaljon med to diakonengle, deres hoveder er velbevarede og har bånd omkring håret fra et oprindeligt diadem. Foto Ulla Haastrup.

Vä Church. Medallion with two deacon angels. Their heads are well preserved and have ribbons from an original diadem surrounding their hair.

stav og kugle. Tilbage af deres værdighedstegn, er nu kun det hvide manipelbånd om venstre håndled (fig. 3). Desuden ses den vidunderligt velbevarede gengivelse af det byzantinske silkestof (fig. 4).¹² To medaljoner har kun én figur med indskriftbånd. De er en blanding af en seraf med seks vinger og en kerub. Englene står nemlig på et hjul, som ellers kendetegner de firvingede keruber (Ezekiels vision 10.1-20). De to engles hoveder er synlige øverst på kroppen, ikke midt i vingerne, og de har begge sko. To andre medaljoner indeholder to englefigurer i almindelige dragter uden mønstringer. Endelig findes to medaljoner med fire "diakonengle", som er meget sjældent gengivne engle (fig. 5). De har guld- og ædelstensbroderede halsborter på de ensfarvede dragter, som mest af alt ligner diakoners. Dele af disse engle er meget velbevarede, således ses ansigtstræk

og i glorieerne spor af hvide bånd på begge sider af hovedet, sandsynligvis udgående fra et diadem. Det må formodes, at også ærkeenglene i Vä engang har haft dette byzantinske træk. Diakonengle må udgøre et mellemlag i det hierarkiske system for engle, lidt mere end de almindelige engle, men underordnet ærkeenglene.

I Vä Kirke findes, som nævnt, bevaret én ærkeengel i forbindelse med apsidens Majestas Domini, i den nedre billedzone mellem vinduerne, hvor også Jomfru Maria står. I tøndehvælvets store demonstration af Te Deum-teksten er mange engletyper repræsenteret, heriblandt også fire ærkeengle. I tårnets kongelige galleri er på rummets østvæg endnu bevaret nogle samtidige rester af "almindelige engle". Ingen andre bevarede, skandinaviske kalkmalede udsmykninger tæller så mange engle og af så forskellige rangklasser.

Fig. 6. Alsted Kirke. Akvarel af J. Kornerup, 1892, Nationalmuseet, København. En detalje af Majestas Domini i apsis (den nordre halvdel), ærkeenglen Rafael og Jomfru Maria.

Alsted Church. Watercolour by J. Kornerup, 1892, in the National Museum, Copenhagen. Detail of Christ in Majesty in the apse (northern section), Archangel Raphael and the Virgin Mary.

Alsted Kirke, Sjælland

I den lille landsbykirke på Midtsjælland findes i apsis en Majestas Domini, evangelistsymboler, Jomfru Maria og Johannes. De er ledsaget af to ærkeengle (fig. 6). Englen i nord ved Maria har en heldækkende mønstret silkedragt og hvid underkjortel. Om livet er bundet et rødt bælte med sløjfe, og fødderne har røde sko. Ærkeenglen holdt oprindeligt en stav, som det fremgår af håndstillingen, derimod er kuglen med korstegn bevaret. I Alsted findes navnet på ærkeenglen skrevet over dens hoved: "Rafael". Indskriften med hvide versaler er, ligesom personnavne i byzantinske billeder,

skrevet lodret. Her begyndes forneden med "RA" ovenover står "FAEL". Denne ærkeengel er den eneste i det danske materiale, som har bevaret sin navneindskrift (fig. 7). Englen i syd er iført samme mønstrede dragt med seler og bælte. Staven er også her gået tabt. Englen holder med venstre hånd kosmoskuglen. Begge ærkeengle har over den hånd, hvor de bærer kuglen, et hvidt manipelbånd.

Hvem var ærkeengle? Og hvor mange fandtes der ifølge middelalderlig teologi? De fleste vil umiddelbart kun komme i tanke om Gabriel og Michael.

Fig. 7. Alsted Kirke. Detalje af ærkeenglen i apsidens nordre del med navneindskriften Rafael. Foto Ulla Haastrup.

Alsted Church. Detail of archangel on the apse's northern section, with the name RAFAEL above.

I Tobits bog fortælles, at der var syv ærkeengle.¹³ Beretningen er i Vulgata men ikke i den lutherske bibel. Den regnes for en apokryf fortælling. De omtales i slutningen af historien om Tobias, der blev sendt ud for at hente nogle penge til sin gamle blinde far i et land langt borte. Faderen søgte en rejseledsager til sønnen, og en for dem ukendt mand meldte sig. Ledsageren viste, hvordan den unge mand kunne fiske, og han fangede en stor fisk. Så fik han besked på, at han skulle tage hjerte og lever ud af fisken for at gemme dem. De kom til det fjerne land og kom i det hus, hvor faderens ven og pengene var. I huset var en stor sorg. Den eneste datter havde holdt bryllup syv gange. Men hver gang var der på bryllupsnatten sket en katastrofe. Et monster viste sig ved sengen, og dræbte brudens ægtefælle. Nu ville ingen gifte sig med hende, men den unge Tobias friede efter opfordring fra sin følgesvend til hende. Glad arrangerede faderen et stort bryllup, men alle frygtede for Tobias' liv. Ledsageren rådede ham til, at tage fiskehjertet med i brudekammeret. Monstret viste sig og truede Tobias med at dræbe ham, men han gav det i stedet fiskehjertet, og monstret forsvandt. Så forærede datterens far Tobias et stort følge og masser af varer og penge, så han herskabeligt kunne tage tilbage til sin blinde gamle far. Da Tobias kom hjem, bad ledsageren ham om at lave en salve af fiskens galde. Det skulle han smøre sin fars blinde øjne med, og straks blev han igen seende. Tobias' far ville belønne ledsageren for alle hans gode råd og kloge adfærd, men han nægtede at tage imod gaver. Han blev så spurgt om, hvem han egentlig var, og da svarede ledsageren: "Jeg er Rafael, én af Herrens syv engle", altså en ærkeengel. I Alsted Kirke midt på Sjælland har man, dengang det store Jørlundeværksted malede i kirken på Hvideslægtens bestilling, kendt denne historie, siden man navngav ærkeenglen: Rafael.

Sønder Jernløse Kirke, Sjælland

Kor, apsis og triumfvæg har i kirken bevaret dele af freskoudsmykningen. Kirkens kor kan dateres ved hjælp af den bjælke med bark, der blev indsat hen over triumf-

rens ven og pengene var. I huset var en stor sorg. Den eneste datter havde holdt bryllup syv gange. Men hver gang var der på bryllupsnatten sket en katastrofe. Et monster viste sig ved sengen, og dræbte brudens ægtefælle. Nu ville ingen gifte sig med hende, men den unge Tobias friede efter opfordring fra sin følgesvend til hende. Glad arrangerede faderen et stort bryllup, men alle frygtede for Tobias' liv. Ledsageren rådede ham til, at tage fiskehjertet med i brudekammeret. Monstret viste sig og truede Tobias med at dræbe ham, men han gav det i stedet fiskehjertet, og monstret forsvandt. Så forærede datterens far Tobias et stort følge og masser af varer og penge, så han herskabeligt kunne tage tilbage til sin blinde gamle far. Da Tobias kom hjem, bad ledsageren ham om at lave en salve af fiskens galde. Det skulle han smøre sin fars blinde øjne med, og straks blev han igen seende. Tobias' far ville belønne ledsageren for alle hans gode råd og kloge adfærd, men han nægtede at tage imod gaver. Han blev så spurgt om, hvem han egentlig var, og da svarede ledsageren: "Jeg er Rafael, én af Herrens syv engle", altså en ærkeengel. I Alsted Kirke midt på Sjælland har man, dengang det store Jørlundeværksted malede i kirken på Hvideslægtens bestilling, kendt denne historie, siden man navngav ærkeenglen: Rafael.

Fig. 8. Sønder Jernløse Kirke, 1125. Majestas Domini i apsis er flankeret af en ærkeengel ved Marias side. Foto Ulla Haastrup.

Sønder Jernløse Church, 1125. Christ in Majesty in the apse, flanked by an archangel and Mary.

væggen, som den første, østligste støtte til skibets flade loft. Den dendrokronologiske prøve kunne give fældningstidspunktet, 1125. Et tykt lag af malepuds er stødt op imod bjælken, og deraf kan man se, at freskerne og bjælken er samtidige.

Sønder Jernløses Majestas Domini adskiller sig fra alle de andre kendte gengivelser (fig. 8). Kristus troner i en lang, smal mandorla, og hele figuren er ligeså smal. Kristusfigurens arme holdes ind tæt til kroppen, og i venstre hånd har han – ikke en bog, som det plejer at være – men en

bogrulle. Den højre hånd velsigner foran brystet med en ortodoks velsignelsesgestus. Her har man virkelig brugt den ortodokse kirkes ikonografi, ikke den normale katolske kirkes velsignelsesgestus. Foroven i nord ved mandorlaen flyver Matthæus mennesket, desuden er Marcusløven og Johannesørnen bevaret.

Fig. 9. Sønner Jernløse Kirke, 1125. Ærkeenglen.
Foto Ulla Hastrup.

Sønner Jernløse Church, 1125. An archangel.

Den sydlige del af apsis er ødelagt af en senere dør, men i nord er malet den forbedende Jomfru Maria, og en tynd, elegant ærkeengel, malet med en velbevaret, stram dragt af mønstret byzantinsk silke (fig. 9). Englen holder med venstre hånd en stor hvid kugle, hvorpå anes et sort kors, og over håndleddet er et manipelbånd, i højre hånd en stav. Underkroppen af englen er gået tabt, men til gengæld er detaljer af ansigtet og mønstringen i tøjet meget velbevarede. Disse detaljer gengiver – tydeligt

byzantinsk inspireret ligesom Kristusfiguren – en ærkeengel.

Hagedsted Kirke, Sjælland

Jørlundeværkstedet har malet i denne kongejede kirke. Maleren og restauratoren Jacob Kornerup afdækkede apsis i 1862, og hans akvarel viser, at den nordre af de to ærkeengle var bedst bevaret (fig. 1). Englen bærer en diagonalmønstret dragt, der går til knæene, den har seler og bælte, og den hvide underdragt når til anklerne og danner også vide ærmer med bånd om overarmen. Ærkeenglen holder en stav i sin højre hånd, og i sin venstre med manipel om håndleddet, en kosmoskugle. Englen har røde sko. I sydsiden står ligeledes en ærkeengel, hvis dragt tilsyneladende er nymalet af Jacob Kornerup, da hele det nedre parti af malerierne var ødelagt. Matthæussymbolens velbevarede engel er derimod iført kjortel og kappe og har nøgne fødder, ganske som andre Matthæusengle.

Butterup Kirke, Sjælland

I Butterup Kirke, som ligger nær ved Hagedsted, fandt man rester af en Majestas Domini i apsis, malet af Jørlundeværkstedet. Der er kun små figurfragmenter tilbage og dele af lavfrisens ornamentik. Fødderne af Jomfru Maria, forkroppen af Marcusløven og det nederste af en stående ærkeengel er de eneste rester, der er bevaret. Ærkeenglens røde sko, den nederste del af den hvide kjortel og lidt af den mønstrede silkeoverdragt er tilbage, men det er tilstrækkeligt til, at man genkender en ærkeengel, ligesom den i Hagedsted.

Fig. 10. Holme Olstrup Kirke, triumfvægens sydlige halvdel. Majestas Domini omgivet af Johannes og en ærkeengel. Fresko med stukdetaljer bevaret over de senere indbyggede gotiske hvælvinger. Foto Danske Kalkmalerier, Nationalmuseet, København.

Holme Olstrup Church, the southern part of the eastern (triumphal) wall of the nave. Christ in Majesty flanked by John and an archangel. Fresco with stucco details preserved over later gothic arches.

Holme Olstrup Kirke, Sjælland

Ved den store registrering af kalkmalerier over hvælv, som fuldførtes af Nationalmuseet i 2012, fandt man på triumfvæggen over hvælvene en helt "ny" udsmykning, igen udført af Jørlundeværkstedet. En Majestas Domini omgivet af Jomfru Maria og Johannes Døberen eller Evangelisten, samt to ærkeengle og yderst på begge sider endnu en figur. At dette motiv er malet på skibets østvæg – og ikke som ellers i apsis – er helt usædvanligt (fig. 10).

Fig. 11. Holme Olstrup, detalje af ærkeenglens dragt i stuk. A close-up photograph of a stucco detail showing the intricate patterns of an archangel's garment.

Holme Olstrup, detail of the archangel's garment in stucco.

Fig. 12. Slaglille Kirke. Akvarel af J. Magnus-Petersen 1893, Nationalmuseet, København. Den nordre del af apsis viser Majestas Domini flankeret af Jomfru Maria og en ærkeengel. Efter J. Magnus-Petersen 1895.

Slaglille Church. Watercolour by J. Magnus-Petersen, 1893. The northern part of the apse depicts Christ in Majesty flanked by the Virgin Mary and an archangel.

Jørlundeværkstedet brugte i nogle udsmykninger megen stuk til de forgyldte glories, til dragtkanter og til enkelt genstande, som særligt skulle fremhæves i motivet. Det bedst kendte monument med stuk og forgyldning er udført af værkstedet i Måløv Kirke i udkanten af København. Her i Holme Olstrup Kirke er usædvanligt mange detaljer gengivet i stuk med ædelstensfordybninger. De er i dag ikke tilgængelige for menigheden eller besøgende, da ingen fresker er synlige nede i kirken.

Triumfvæggens udsmykning er blegnet og figurernes hoveder med glories er dækket af en vandret bjælke, da væggenes top blev ændret i forbindelse med forhøjelse af muren og opførelsen af hvælvet i ski-

bet. Dog kan man blandt andet tydeligt se, at ærkeenglenes dragt har bestået af seler, bælte og af en nedre kant på silkedelen af overdragten (fig. 10-11). Uden stukdetaljerne ville man slet ikke kunne opfatte motivet. De engang forgyldte stukdele i ærkeenglenes dragter viser, at de kun malede borter i f.eks. Hagesteds ærkeengle, også skal forstås som gyldne pragtborter med ædelsten.

Slaglille Kirke, Sjælland

I 1893 afdækkede restaurator Julius Magnus-Petersen den bevarede nordre halvdel af apsisudsmykningen i Slaglille Kirke: Marcusløven og Matthæusenglen samt den forbedende Jomfru Maria. Han gen-

Fig. 13. Vester Broby Kirke. Apsis. Majestas Domini. Foto Danske Kalkmalerier, Nationalmuseet, København.

Vester Broby Church. The apse with Christ in Majesty.

gav i sin akvarel også en ærkeengel med stav og kosmoskugle (fig. 12). Dragten er misforstået i hans akvarel, og i den overmalede og rekonstruerede udgave i kirken har englen fået en helt anden påklædning, men ærkeenglens røde sko ses stadig. Udsmykningen er malet af Fjenneslev-Finjaværkstedet, men i sin fremtræden i dag udført af Magnus-Petersen.

Vester Broby Kirke, Sjælland

I 1915 afdækkede den enestående, dygtige konservator Eigil Rothe i kirkens apsis de bevarede dele af den tronende Majestas Domini, som i venstre hånd holder både den åbne bog med indskrift og et kors.¹⁴ Af evangelistsymbolerne er Matthæus men-

nesket i almindelig engledragt, Johannesørn og Lukasoksen bevaret (fig. 13). Nordsiden er ødelagt, mens sydsiden er næsten helt bevaret. Johannesfiguren er tilbedende, og hans hår og skæg viser, at her er det ikke evangelisten, men derimod Johannes Døberen. Altså synes motivet nærmere at være en Deesis. Bag Johannes Døberen er kun vingerne af en engel bevaret (fig. 14). Det er sandsynligt, at den har båret ærkeengledragt. Udsmykningens kvalitet og rige brug af stukglories og detaljer

gør den vanskelig at anbringe i et sikkert værkstedsforhold. Jeg har knyttet den til Fjenneslev-Finjaværkstedet.

Hoftrup Kirke, Skåne

Hoftrup Kirke fik ødelagt apsidens øvre parti i forbindelse med, at korhvælvet faldt ned. I nordsiden ses, foruden dele af Marcusløven, også underkroppene af tre stående figurer. Nordligst er der rester af en figur med mønstret dragt og rester af en stav. Det må være dele af en ærkeengel. Ved siden af er malet en kerub, stående på et hjul, og nærmest ved mandorlaen er dele af Jomfru Maria bevaret. Også denne kirke er malet af Fjenneslev-Finjaværkstedet. Det er den eneste kendte udsmykning, som både har haft en ærkeengel og en kerub omkring en Majestas Domini.

Finja Kirke, Skåne

Finja Kirke er malet af Fjenneslev-Finjaværkstedet. Apsisudsmykningen består af Majestas Domini omgivet af evangelistsymbolerne og i nord Jomfru Maria ledsaget af endnu en stående figur med glorie. Sandsynligvis enten Skt Peter eller Skt Paulus. Bevaringstilstanden er meget dårlig.

På triumfvæggen er Dommedagsmotivet malet i flere billedzoner. I den øverste zone er i nord nærmest Kristus i topmedaljonen en basunblæsende halvfigursengel. Tæt på denne er et lodret stående kors malet. Det bliver holdt af en mindre, stående figur, der delvist skjules af korbuens kantornamentik, kun en sko ses (fig. 15). Figuren har glorie, velsigner med høj-

Fig. 14. Vester Broby Kirke. Apsidens nordre halvdel med Johannes Døberen og fragmenter af den ødelagte ærkeengels vinger. Foto Danske Kalkmalerier, Nationalmuseet, København.

Vester Broby Church. Northern part of the apse, with St. John the Baptist and fragments of the destroyed archangel's wings.

re hånd og er iført en dragt med seler og bælte samt en underdel af mønstret stof, herunder er en hvid underkjortel. Figurens venstre arm bærer et langt, nedhængende manipellignende klæde. Ud fra denne beskrivelse ville man sige: "Dette er en ærkeengel." Men... vingerne mangler i den nuværende bevaringssituation. Mange andre dele af udsmykningen er også gået tabt. Ikke mindst den oprindelige kraftigt blå lapis lazuli baggrund. I andre Dommedagsfremstillinger, f. eks. i Skt Ib Kirke i Roskilde og i Måløv Kirke, holder engle korset, men i disse udsmykninger har englene ikke andet end almindelig engledragt, kjortel og kappe.

Fig. 15. Finja Kirke. På den nordre del af triumfvæggens Dommedagsscene er en korsholdende ærkeengel, nu uden vinger. Foto Herman Andersson.

Finja Church. Archangel (now without wings) holding a cross, in the Judgement Day scene on the northern part of eastern wall of the nave.

Asmundstorp Kirke (†), Skåne

I den i 1895 nedrevne Asmundstorp Kirke har der også været malet en Dommedagsfremstilling på triumfvæggen. Freskerne blev gengivet i fire fotografier og ni akvareller udført af Robert Haglund, heraf den ene akvarel af skibets østvæg.¹⁵ I nordsiden tæt ved den centrale Dommedags Kristus holdt en engel et lodret kors på samme måde som i Finja, den lille glorierede figurs dragt var gengivet som en hvid flade. Derimod var den hellige ærkebisp ved siden af iført en dragt med kvadreret mønstring på dragtens nedre del. Gad vidst, om tegneren har overført silkestoffs mønstring fra ærkeenglen til ærkebispem? I så fald er det en tæt parallel til den korsholdende ærkeengel i Finja. Udsmykningen var ét af Fjenneslev-Finjaværkstedets hovedværker.

Mikael i Hvorslev og Råsted, Jylland

Ebbe Nyborg har samlet de bevarede middelalderlige gengivelser af Mikael Dragedræber.¹⁶ Både i form af træskulpturer og i kalkmalerier. Disse ærkeengle er – bortset fra de to jyske malede i Råsted og Hvorslev Kirker – alle iført almindelig klædedragt for engle, kjortel og kappe. I de jyske kirker viser andagtsbillederne over de to søndre sidealtre på triumfvæggen anderledes dragter.

I Hvorslev Kirke afdækkede Eigil Rothe i 1898 en meget velbevaret udsmykning bag påmuringen med teglsten.¹⁷ Billedet havde aldrig været overkalket og fremstod derfor enestående originalt og med tydelige detaljer i dragten, ornamentikken og dragens hale. Med højt løftet sværd og et stort spidsvoalt skjold bekæmper ærkeenglen dragen, som han står på. De tyde-

lige støvler, svarende til soldaternes støvler i Barnemordet i samme kirke, er ikke røde eller broderede som ærkeenglesko. Mikael bærer en dragt bestående af en ankellang hvid underkjortel med stramt ærme. Herover en lys stram overdel med vidt gult ærme. Fra taljen og ned til den brede bort med ædelsten er dragten gengivet som et byzantinsk silkestof med kvadrater i mønstret. Muligvis må dragten tolkes som en byzantinsk ærkeengels. I modsætning til de allerfleste danske 1100-tals dragedræbere holder Mikael et sværd – ikke en lansse, som det ellers almindeligvis er tilfældet.

Efter afdækningen udspandt der sig en stor brevveksling mellem konservatoren og menigheden. Rothe ville ikke rekonstruere det tabte dragehoved, men i sin restaurering i 1904 kun gengive, hvad han så ved afdækningen (fig. 16). Ærkeenglen kæmper vendt ind mod korbuen. Handlingen er indfattet i arkitekturgengivelse, tårn med kvadre, og indrammes foroven af en bue med æggestavsornament. Tårnet nærmest korbuen er rekonstrueret, men gengivet efter den tilsvarende arkitektoniske opbygning omkring den tronende Madonnafigur i nord. Denne Madonna er af den byzantinske type, Madonna Hodegetria. Vejviserinden er en bestemt Madonnatype, som i helfigur viste Jomfru Maria med Jesusbarnet på sin venstre arm og med den højre hånd pegede på barnet. En forudsigtelse af barnets senere frelsergerning. Man mente, at evangelisten Lukas havde malet dette billede, som var en stor helligdom i kejserpaladset i Konstantinopel. Utallige gengivelser i elfenben,

Fig. 16. Hvorslev Kirke. Triumfvæggens sydlige sidealterbillede. Ærkeenglen Mikael som Dragedræber. Foto Ulla Haastrup.

Hvorslev Church. The Archangel Michael as Dragon-slayer, fresco on the southern part of the eastern wall of the nave.

metal, sten, malede ikoner og fresker findes i det byzantinske rige, nogle i helfigur, andre som halvfigur.¹⁸

De afblegede fresker i Råsted Kirke er udført af det samme værksted, som malede i Hvorslev.¹⁹ Mikael Dragedræber vender i Råsted ryggen mod korbuen og kæmper med sværd mod den gruopvækkende drage, hvis hoved ses i syd. Andagtsbilledet er ikke indrammet af arkitektur, men fremstillet på grøn baggrund med blå kantbånd

Fig. 17. Råsted Kirke. Triumfvæggens sydlige sidealterbillede. Ærkeenglen Mikael som Dragedræber. Foto Ulla Haastrup.

Råsted Church. The Archangel Michael as Dragon-slayer, fresco on the southern part of the eastern wall of the nave.

(fig. 17). Ærkeenglens dragt er helt anderledes end i Hvorslev, hvid med løsthængende ærmer over stramme underærmer og et mavebælte, som fastholder det skrålagte, nedre stofstykke. Overkroppen bærer den hellange brune kappe lidt på den højre skulder og mest over den venstre side, hvor Mikael holder det spidsovale sværd. Ved højre side ses et af stolabåndene, som falder ned over underkroppen i to synlige, okkerfarvede bånd. Ærkeenglens dragt

fuldendes af to støvler, der heller ikke her er røde. Der er tale om en tilsyneladende gejstlig dragt i hvidt med stola, men kombineret med verdslig kappe. Ikke en almindelig engledragt, men heller ikke en byzantinsk ærkeengels udstyr. Det er meget interessant, at det samme værksted omkring 1125 så tydeligt i de to udsmykninger har benyttet sig af helt forskellige forlæg til ærkeenglen Mikael Dragedræber.

Gabriel

Hvorfor er Gabriel i Bebudelsen ikke fremstillet som ærkeengel? Han var Guds sendebud, og den der bragte budskabet om inkarnationen. Men ærkeengle har ikke de specielle hofdragter på i sådanne episke fremstillinger, men har almindelig engledragt. De bærer tilsyneladende kun den kejserlige *loros*-prydede dragt, når de udgør en del af "hoffet" omkring de højeste guddommelige. Alligevel må Gabriel have tilhørt den højeste rangklasse af engle, ligesom man ser det i Stauroteket i Limburg (fig. 18), hvor han er navngivet som en af ærkeenglene omkring Deesis-motivet.

Hvordan skal man tolke ærkeenglene i de danske Majestas Domini-fremstillingerne? Er det som paralleller til ærkeengle i Deesis-motivet? Måske signalerer ærkeengle i forhold til Majestas Domini i mandorla omgivet af evangelistsymbolerne, at hovedpersonerne alene er den tronende Kristus og de to forbedere, Jomfru Maria og Johannes Døberen.

BYZANTINSKE PARALLELLER

Ærkeengle forekommer utallige steder i den byzantinske kunst. Her vil jeg kun fremhæve nogle ganske få eksempler, som er spredt i tid og materialer. En *loros* kan bæres både lodret eller krydset over brystet, som det ses i flere af de her valgte eksempler. Jeg mener, at netop de byzantinske dragter i almindelighed er så konservativt gengivne typer, at man ikke umiddelbart kan gå ud fra en kronologisk ændring af moden.²⁰ Dette er i stærk kontrast til min ellers gennemgående opfattelse af, at dragtmoden generelt er en stor hjælp til en datering af de danske fresker. Bortset fra de helligste personer Gud, Kristus, Jomfru Maria, Johannes Døberen og de klas-siske klædte apostle, bærer de øvrige personer samtidens dragtmode – for at man kan genkende deres identitet.

Stauroteket i Limburg an der Lahn, Hessen

I 1204 plyndredes Konstantinopel, og mange skatte blev bragt til Vesteuropa, skatte som indgik i domkirkernes skatkamre, f.eks. de berømte byzantinske skatte i Halberstadt. De fleste var eller blev brugt som relikviebeholdere. Mange af disse alermest berømte genstande var i forvejen velkendte af de forskellige besøgende i den rige kejserby fra deres talrige rejser, som foregik gennem det byzantinske rige til Det Hellige Land. Sådanne som korsfarere, kongelige og almindelige pilgrimme og lejesoldater.

Det må også have været tilfældet med det emaljearbejdede Staurotek, æske til

det hellige Korsrelikvie, bestilt af kejserne og udført allerede i 900-tallet (fig. 18-19). Det vigtigste indhold her er det usædvanligt store stykke af Kristi Kors, et centralt kejserejet relikvie, som har været fremvist på grund af sin hellighed og kostbare udsmykning.²¹

Stauroteket er bestilt af de to kejsere, Konstantinos VII og Romanos II, til Hagia Sofia i Konstantinopel. Ifølge den græske, omløbende indskrift må Stauroteket være udført 964–965, og det omtales, at Konstantinos også selv udførte guldsmedehåndværk. Måske betyder det, at han har bestemt billedprogrammet? Hovedrelikviet er det store stykke af Kristi kors udformet som et patriarkalkors, et kors med to tværbjælker. Ti andre relikvier var lagt i de mindre rum. Ifølge indskrifterne bestod relikvierne, hvoraf nogle er bevarede, af Det hellige blod, en del af Tornekronen, af Kristi svøb, af Kristi ligklæde, af Jomfru Marias hovedklæde, af Jomfru Marias bælte, af Kristi purpurkappe, af eddikesvampen og af hår og blod af Johannes Døberen. Alle relikvierne stammede således fra Kristus og hans lidelseshistorie, af Jomfru Marias dragt og endelig af dele af Johannes Døberens legeme. Kun de allerhelligste relikvier var repræsenterede i denne meget vigtige relikviebeholder.

Den er også ét af de fineste byzantinske guldsmedearbejder, der er bevaret. Stauroteket måler 48 x 35 cm og er prydet med ædelstene, perler, filigran og ikke mindst fremragende emaljearbejder i celle (cloisonné) teknikken. Under plyndringen af Konstantinopel i 1204 af korsfarere fra

Fig. 18. Stauroteket, o. 960, i Domschatz und Diözesanmuseum, Limburg an der Lahn, Hessen. Fra S. Sophia i Konstantinopel. Detalje af relikviebeholderens låg smykket med emaljer og forestillende apostlene og Deesis, der er flankeret af to ærkeengle. Foto petrus.agricola (flickr).

The Limburg Staurotheke, i.e. the Reliquary of the True Cross, in the Domschatz und Diözesanmuseum (Cathedral Treasury), Limburg an der Lahn, Germany. From St. Sophia, Constantinople (Hagia Sofia, Istanbul), c. 960. Detail of the reliquary's cover, with enamels depicting a Deesis with archangels on each side. The apostles stand in rows above and below this scene.

Europa forledt af venezianske interesser, valgte ridderen Heinrich von Ulmen fra Eifel Stauroteket som belønning, fordi han som den første trængte ind i Sofia-katedralen. I 1208 skænkede han det eftertragtede relikvie til Augustiner Nonneklosteret Stuben, ved Bremm ved Moselfloden. Hertil kom derefter mange pilgrimme på grund af dets store hellighed. I 1794 blev klosteret ophævet og nedbrudt under Napoleon. Stauroteket overgik til Koblenz og derfra til det nyoprettede bispedømme i Limburg i 1835.

På oversiden af låget (fig. 18) er følgende figurer udført i emalje: de tolv stående, navngivne apostle, seks foroven og seks forneden. I midterzonen er fremstillingen af Deesis. Den tronende Kristus – uden mandorla – er omgivet af Johannes Døberen, som står på Kristi højre side! Mens Jomfru Maria står på hans venstre side. Yderst står to ærkeengle, begge i heldækkende, stormønstrede dragter og røde sko. De holder en stav i højre hånd med *labarum* og løfter venstre hånd med udadvendt håndflade foran kroppen. Disse frontale ærkeengle uden kosmoskugler er, som de eneste på relikvieæskens, vist *en face*.²² Englen ved Johannes har navnet, Gabriel, skrevet over hovedet, og den ved Maria, Mikael.

På lågets sølvunderside er et patriarkalkors i relief, udført med mange indridsede gengivelser af ædelsten. Korset udspringer af to store akantusplanter. Gengivelsen kan bygge på det Kristi Kors, som endnu i 900-tallet fandtes i Konstantinopel, indfattet i guld med store ædelsten.

Selve æskens vigtigste indhold, kors-

træet, er flankeret af rækker af engle af alle rangordener (fig. 19). Ikke mindre end ti ærkeengle uden navne og i forskellige dragttyper er gengivet langs Kristi kors, alle i trekvart profil, vendt mod korset. Der er i alt 12 serafer med seks vinger og otte keruber med fire vinger. Alle englene har nøgne fødder, hænder og hoveder klemte inde mellem vingerne. Keruberne har foruden menneskehovedet også hoveder af en løve, en okse og øverst en ørn, de fire evangelistsymboler. Ezekiels beskrivelse af kerubernes hjul er vist ved, at emaljernes keruber er flankeret af to hjul.

Ved en analyse af de i alt tolv ærkeengle viser sig flere dragttyper at være variable allerede i disse fornemme emaljer fra 900-tallet. Der er lodret eller krydset *lorros*, "almindelig engledragt" med kjortel og kappe, samt hellang mønstret dragt. De bruger næsten altid røde sko, dog bærer én ærkeengel sandaler. Alle ærkeengle bærer i højre hånd en stav, men med varierende topprydelser. De fleste af ærkeenglene omkring korsrelikvien har kosmoskugler. Dog holder to af dem i stedet tilbedende den venstre hånd med håndfladen fremadvendt foran brystet. Det samme gør de to ærkeengle omkring Deesis.

Billedprogrammet består omkring korset udelukkende af de forskellige rangordener af engle. På låget er alene Deesisgruppens tre figurer, ledsaget af to særligt klædte ærkeengle og de tolv apostle. Kristus, Maria og Johannes Døberens relikvier indgår jo også i Stauroteket. Der er ingen episke motiver. Korstræet, i form af et patriarkalkors, står som den væsent-

Fig. 19. Stauroteket, o. 960, i Domschatz und Diözesanmuseum, Limburg an der Lahn, Hessen. Fra S. Sophia i Konstantinopel. Relikviebeholderen. Omkring Korstræet er emaljer forestillende ærkeengle i forskellige hofdragter, samt serafer og keruber. Foto petrus.agricola (flickr).

The Limburg Staurotheke, c. 960. The reliquary. The Holy Cross surrounded by enamels depicting archangels in different court dresses.

Fig. 20. Kiev, Katedralen S. Sofia, 1046. Hovedkuppelens mosaik. Den eneste bevarede af oprindeligt fire ærkeengle, under Pantokrator. Efter Lazarev 1966.
Kiev, St. Sophia Cathedral, 1046. Mosaic. The only remaining archangel of the original four beneath the Pantokrator in the dome.

ligste relikvie, som det nøgne træ smykket med store ædelsten og perler, men uden et billede af den korsfæstede Kristus. Heller ingen sørgende ved korset er gengivet.

Kuppeludsmykningen i S. Sophia, Kiev
Rus var efter 988 endelig gået over til den kristne tro, da storfyrsten af Kiev, Vladimir Svjatoslavovitj (978–1015), blev gift med den byzantinske kejsers søster. Dermed kom kristningen, ligesom kunsten, til

Rus direkte fra Konstantinopel. Vladimirs søn Jaroslav (1019–1054) fortsatte med at bruge de græske kunstnere, da han lod S. Sophia opføre i Kiev. Den kæmpestore stenkirke var hovedsæde for gejstligheden og kroningskirke. De mange skandinaver, der fortsat gjorde tjeneste i Rus eller rejste til og fra Byzans via Kiev, må derfor også have kendt denne vigtige kirkebygning og dens mosaikker og mange fresker.

Ligesom apsis er hovedkuppelen i Kievs største stenkatedral smykket med mosaikbilleder. De er udført umiddelbart i forlængelse af bygningen, som var færdig i 1042. Mosaikkerne var færdige ved indvielsen 1046.²³ I modsætning til de små emaljebilleder på Stauroteket var her kæmpefigurer. En halvfigurs Pantokrator ses i den store topcirkel med en diameter på fire meter og i en højde fra gulvet på 28,5 meter. Kristus velsigner med den græsk-ortodokse gestus og holder i venstre hånd den lukkede bog. Under ham stod oprindeligt fire ærkeengle som vogtere. Nu er kun den ene bevaret, englen er 3,85 meter høj (fig. 20). Dele af vingerne og underkroppen fra knæhøjde er rekonstruerede. Ærkeenglen står frontal, i *en face*, har diadem og hvide bånd fra dete. Den bærer en krydset *loros*, som også er draperet tværs over kroppen og ender over venstre håndled. I denne hånd holdes en stav, hvis top er et *labarum*, her med indskrift fra Apokalypsen IV, 8. I den højre hånd holder ærkeenglen en kosmoskugle med en tydelig tegning af en høj, hvorpå der er et patriarkalkors. Dette er symbolet for Kristi korsdød.

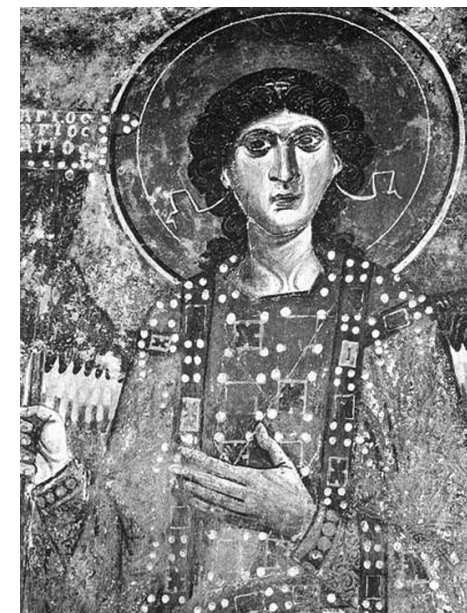

Fig. 21. Veljusa, Vor Frue Klosterkirke, Makedonien, 1085-1106. Byzantinsk freskomaleri af en ærkeengel. Efter Lazarev 1986.

Holy Mother of God Eleusa Church, Veljusa, Macedonia, 1085-1106. Byzantine fresco with an archangel.

Vor Frue klosterkirke i Veljusa, Makedonien

Klosteret blev grundlagt 1080 og fik gaver af den byzantinske kejser Alexios I. Komnenons (1085 og 1106). Viktor Lazarev daterer freskerne inden for disse år.²⁴ Omkring kuppelens Kristus er også ærkeengle. En af disse bærer en dragt, som svarer til den usædvanlige danske udformning med to seler og bælte (fig. 21). Midtstykket på englens bryst er i Veljusa fint silkestof med kantninger/seler med ædelstensudsmykning. Ærkeenglen har diadem og to hvide bånd herfra, ved begge sider af hovedet.

Fig. 22. Basilica di Sant'Elia (Sant'Anastasio) i Castel Sant'Elia, Italien. Slutningen af 1000-tallet. Fresko i apsis, nordsiden af den nedre billedzone, kvindelige martyrer og en ærkeengel (på ærkeenglens venstre side findes en delvist ødelagt, tronende Maria). Konstvetenskapliga arkivet, Åbo Akademi.

Basilica of Sant'Elia, in Castel Sant'Elia, Italy, late 11th century. Fresco in the lower, northern register of the apse, showing female martyrs and an archangel (on the archangels left side the enthroned Virgin Mary, partly destroyed).

I højre hånd holdes en stav med *labarum*, hvorpå der er indskrift. Freskerne er beskrevet som udført med en kvalitet, der kendes fra Konstantinopel.

Basilikaen i Castel Sant'Elia, Lazio

Velbevarede ærkeengle ses i den italienske freskoudsmykning i basilikaen i Castel Sant'Elia, ca. 40 km nord for Rom. De tydeligt romersk påvirkede fresker er fra slutningen af 1000-tallet og helt enestående ved at være signerede af flere malere.²⁵ I apsiskuplen står Kristus mellem Paulus og Peter og yderst er to mandlige helgener. Kompositionen ligner mosaikken i SS. Cosma e Damiano i Rom fra 500-tallet.

Herunder en fremstilling af de tolv apostellam samlet omkring Korslammet over østvinduet. Den store billedfrise nederunder viser to gange fire martyrer med kroner samlet om en (ødelagt) tronende Maria Regina, som er flankeret af ærkeengle med kosmoskugle og stav med *labarum* (fig. 22). En uidentificeret, lille stiftermunk ses ved den nordre ærkeengel. De kvindelige martyrer bærer yderst fornemme dragter af byzantinske silkestoffer i forskellige mønstre, ligesom ærkeenglene. Disse specielle udformning af hofdragterne er god parallel til de danske fremstillinger af ærkeenglenes udstyr med seler og bælte.

Fig. 23. Domkirken i Cefalù, Sicilien. Mosaikkerne i hovedapsis fuldført o. 1148. Pantokrator i halvfigur ses øverst, berunder en billedzone med Maria som orant flankeret af i alt fire ærkeengle. Foto Matthias Süßen (Duomo di Cefalù, Wiki, CC-BY-SA-2.5). Cefalù Cathedral, Sicily. The mosaics in the apse completed c. 1148. Christ Pantokrator in half figure, below four archangels flanking the Virgin Mary as an orant.

Domkirken i Cefalù, Sicilien

Mosaikkerne i Cefalù er i hovedapsis udført af græske kunstnere og bestilt af Normanerkongen på Sicilien, Roger II (1130–54). De er færdiggjort o. 1148.²⁶ Pantokrator i halvfigur er hovedfiguren foroven i apsis, han velsigner med den ortodokse gestus med den udstrakte højre hånd og holder

bogen i venstre. Herunder er en billedzone med Maria *orans* i midten flankeret af i alt fire ærkeengle med kosmoskugler og stav (fig. 23 og 24). Deres dragter er rige med ædelsten og perler i *loros* og de har røde sko. Den ene er navngivet Rafael.

Sammenfatning

Disse eksempler belyser, hvordan ikonografien placerer ærkeengle i sammenhæng med de højeste guddommelige, Kristus og Jomfru Maria og Johannes Døberen i den byzantinske kunst, og hvordan den vesteuropæiske kunst blev påvirket af Byzans og den ortodokse kirke. Ærkeenglene er udstyret med hoffets særlige dragter til brug ved påske- og pinskehøjmesse.

Disse ceremonielle udstyrsstykker genives i en kort periode i Danmark i 1. halvdel af 1100-tallet, således som de indtil nu kendte kalkmalerier viser. Derefter ophører ikonografien, som sammenstiller Majestas Domini, Jomfru Maria og Johannes Døberen eller Johannes Evangelisten med

Fig. 24. Domkirken i Cefalù, Sicilien. Maria og to ærkeengle i hovedapsis (jf. fig. 23).

Foto Iain Burke.

Cefalù Cathedral, Sicily. The Virgin Mary and two archangels in the apse (cf. fig. 23).

ærkeengle. Som nævnt kan man forestille sig, at tanken med Kristus i mandorla, omgivet af evangelistsymboler og de to helligste mennesker kombineret med ærkeengle, på en måde derved også indeholder ideen om Deesismotivet. Maria og Johannes er menneskeheds forbedere, mens ærkeenglene bevogter det guddommelige hof. Hvad enten man lægger vægten på efterligningen af kejserhoffet i Byzans eller på den ortodokse tro, så er billedformuleringen meget lidt vestlig. Kun et sted i det dan-

ske materiale er bevaret en egentlig byzantinsk Deesisfremstilling: over korbuen på triumfvæggen i Måløv Kirke. Her ses alene Jomfru Maria, en tronende Kristus og Johannes Døberen med skæg. Både han og Maria er forbedende, men motivet er ikke flankeret af ærkeengle. I nordsiden er en korsfæstelsesscene og i sydsiden en opstandelsesscene. Kirken er udsmykket af Jørundeværkstedet.

Fra tidlig tid var kontakten mellem Skandinavien, Rus og den ortodokse kirke tæt, ja nogen forbinder kristningen til Danmark med forbindelserne via Rus af Konstantinopel og hoffet og kirken her. Den svenske Kong Inge den ældre havde tætte familiekontakter til Rus. Hans datter, Kristina, blev gift med den russiske fyrste i Novgorod, Mstislav Vladimirovitj. Hans anden datter, Margrete Fredkulla, blev først gift med den norske Kong Magnus. Fredkulla betyder "Fredspigen". Som del af mægling mellem Inge, Magnus og den danske Kong Erik Ejegod, fik hun Västra Götaland som medgift. Da Magnus døde efter et år, og de ikke havde børn, fik hun medgiften med til sit andet ægteskab med den danske kong Niels (1103-1134). Hendes rigdom ses blandt andet i den stenkirke i Vä, hun ifølge stifterbilledet – som viser hende med kirkemodellen – selv lod bygge og udsmykke med omfattende fresker. Kirken indeholder vigtige eksempler på ærkeengle, som er tydelige gengivelser af byzantinske forbilleder.

Men de er ikke enestående. Som beskrevet ved de andre danske udsmykninger, genfinder man i flere værksteders ud-

formning af Majestas Domini tilsvarende ærkeengle i 2. fjerdedel af 1100-tallet. I Sønder Jernløse Kirke, 1125, er den ortodokse fremstilling af Kristus med bogrulle og ikke mindst den byzantinske velsignelsesgestus vigtig. Hertil skal lægges den forbedende Jomfru Maria og den hofklædte ærkeengel. Desværre er sydsiden af apsis ødelagt, så vi ved ikke, om Johannes Døberen har været malet her, således at tanken om Deesis var yderligere forstærket i Majestas Domini motivet. I Vester Brobys apsis er sydsiden til gengæld bevaret, og her ses den forbedende, skæggede og langhårede Johannes Døberen. Der er kun vingerne tilbage af ærkeenglen, så vi kender ikke dens dragt. Nordsiden er ødelagt.

Stauroteteket i Limburg fra 960'erne oplyste os om den tætte hyldning af Kristi korsrelikvie, ved særlig de ti ærkeengle. I Finja Kirkes Dommedagsfremstilling holder en ærkeengel det lodret stående kors. Det er helt samme tankegang. Kun den fineste rangorden af engle var værdig til at holde korset.

Mine tanker om den byzantinske, ikonografiske indflydelse på vore romanske, danske fresker eksemplificeret ved ærkeenglenes indtog i de vigtige Majestas Domini-fremstillinger er et forsøg på tolkning. Både i meddelelsen om det forbilledlige kejserhof, som blev til Kristi hof, og ved forbindelsen til den græsk-ortodokse kirke. Bruddet har i Skandinavien – efter freskerne at dømme – ikke været så voldsomt, som Skismaet i 1054 mellem paven i Rom og patriarken i Konstantinopel ellers lader os tro.

Noter

- 1 Magnus-Petersen 1895; *Danmarks Kirker* 1933–; Nørlund & Lind 1944; Borelius 1954; Græbe 1971; Banning 1976; Ahlstedt-Yrild 1976; Kaspersen 1985 og 2003; Haastrup 1979 og 1981; Haastrup & Egevang 1986; Karlsson et al., *Den romanska konsten*, 1995; Lagerlöf 1999; Vasilyeva 2005 og 2009; Haastrup & Lind 2013. På nettet, registrering og fotos af samtlige danske kalkmalerier: <http://natmus.dk/salg-og-ydelser/museumsfaglige-ydelser/kirker-og-kirkegaarde/kalkmalerier-i-danske-kirker/> ”danske kalkmalerier, nationalmuseet”; nu også over hvælv, udlagt på nettet dec. 2012.
- 2 Kaspersen 1985.
- 3 Græbe 1971.
- 4 Else Østergaard, tekstilkonservator ved Nationalmuseet, har hjulpet mig med at forstå freskernes gengivelser af 1100-tals tekstiler, også de byzantinske. Jeg takker hende for hendes vigtige hjælp.
- 5 Udsmykningen i Alsted viser ærkeengle med en tætsiddende hel dragt af mønstret silke. I Sønder Jernløse Kirke har ærkeenglen også en ankel-lang, mønstret og broderet klædning.
- 6 Hagested Kirkes apsis er et godt eksempel herpå.
- 7 De her omtalte fresker er tilskrevet de nævnte værksteder, og dateringerne af disse er på flere punkter forandret i forhold til Haastrup & Egevang, *Danske Kalkmalerier* 1986. Ændringerne er sket i forbindelse med arbejdet med min nye bog. I denne artikel kan jeg ikke nærmere redegøre for alle disse argumenter.
- 8 Haastrup 1981 og 1986, 43–45.
- 9 Hermanson 2000; Lind et al. 2004; Carnap-Bornheim 2012; Haastrup & Lind 2013.
- 10 Græbe 1971.
- 11 Haastrup & Lind, under udgivelse.
- 12 Krag 2010, 57–70.
- 13 Liber Tobias, Vulgata 12, 15.
- 14 Brajer 2009.
- 15 Ahlstedt Yrild 1976, 32, fig. 8b.
- 16 Nyborg 1977.
- 17 Se note 14.
- 18 Belting 1990, 87–91.
- 19 Haastrup 1972.
- 20 I forbindelse med ærkeenglen i de gotlandske fresker i Källunge Kirke har Elisabeth Piltz fremhævet, at det krydsede *loros* her kan være et yngre træk (Piltz 2010).
- 21 Appuhn 1984; <http://www.flickr.com/photos/28433765@N07/3767872589/in/photostream/> Accessdato 20.8.2013.
- 22 Haastrup 2007.
- 23 Lazarev 1966.
- 24 Lazarev 1986, fig. 339.
- 25 Demus 1968; Hjort 1970.
- 26 Cilento 2006; *Arabisch-Normannische Kunst. Siziliens Kultur im Mittelalter* 2004.

Litteratur

- Arabisch-Normannische Kunst. Siziliens Kultur im Mittelalter*. Palermo, Tübingen & Berlin: Ernst Wasmuth Verlag, 2004.
- Ahlstedt-Yrild, Inger. *Och i hopp om det eviga livet. Studier i Skånes romanska muralmåleri*. Diss. Lund 1976.
- Appuhn, Horst. *Schatzkammern in Deutschland, Österreich und der Schweiz. Führer zu kirchlichen und weltlichen Kostbarkeiten. Hermes Handlexikon*. Düsseldorf: Econ, 1984.
- Banning, Knud, ed. *A Catalogue of Wall-paintings in the Churches of Medieval Denmark 1100–1600. Scania, Halland, Blekinge*. Bd. 1–3, Copenhagen 1976. Søren Kaspersen, *Art-historical survey*. Bd. 4, Copenhagen 1982.
- Belting, Hans. *Bild und Kult. Eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst*. München: C. H. Beck, 1990.
- Borelius, Aron. *Skånes medeltida monumentalmåleri. Fyra undersökningar*. Linköping 1954.
- Brajer, Isabelle, Ulla Haastrup, Poul Klens Larsen & Karen Brynjolf Pedersen. ”Kalkmaleriernes fremsynede og lidenskabelige forkæmper – Eigil Rothe,” *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2009, 51–70. København 2009.
- Carnap-Bornheim, Claus von. ”Zwischen Sliawig/Schleswig und Ngorod. Handel als Motor früher Kontakte,” *Russen und Deutsche, 1000 Jahre Kunst, Geschichte und Kultur*. Katalog, Band 2, Essays, 42–49. Moskau & Berlin 2012–2013.
- Cilento, Adele. *Byzantinisches Sizilien und Süditalien*. Petersberg; Imhof, 2006.
- Danmarks Kirker*, København 1933–.
- Demus, Otto. *Romanische Wandmalerei*. Foto Max Hirmer. München: Hirmer Verlag, 1968.
- Demus, Otto. *Byzantine Art and the West*. New York: New York University Press 1970.
- Græbe, Henrik. *Kyrkorna i Vä*. Sveriges kyrkor, Skåne band III:1, Gärd's härad. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1971.
- Haastrup, Ulla. ”Die romanischen Wandmalereien in Råsted-Werkstatt. Ikonographie, Bildprogramm und Theater,” *Hafnia, Copenhagen Papers in the History of Art*, nr 2 (1972): 69–138.
- . ”Die seeländischen romanischen Wandmalereien in Slaglille, Soderup und Fjenneslev – Studien über Technik, Ikonographie und Werkstattzusammenhang der Finja Gruppe,” *Hafnia, Copenhagen Papers in the History of Art*, nr 6 (1979): 106–143.
- . ”Byzantine Elements in Frescoes in Zealand from the Middle of the 12th Century,” *Les Pays du Nord et Byzance*, ed. Rudolf Zeitler, 315–331. Uppsala 1981.
- . ”Ansigtstillingsens symbolbetydning i danske kalkmalerier. En gennemgang af syv udsmykninger fra 1100-tallet til 1522,” *bikuin* 34. *Billedet og historien. Middelalderen og de visuelle kilder*, ed. Annedorte Vad & Jens Vellev, 73–100. Højbjerg: Forlaget Hikuin 2007 (2008).
- Haastrup, Ulla & Robert Egevang, ed. *Danske kalkmalerier, Romansk tid 1080–1175*. København: Nationalmuseet 1986.
- Haastrup, Ulla & John H. Lind. ”Royal Family Connections and the Byzantine Impact on Danish Romanesque Church Frescoes. Queen Margareth Fredkulla and her Nieces,” *From Goths to Varangians. Communication and Cultural Exchange between the Baltic and the Black Sea*, ed. Line Bjerg, John H. Lind & Søren M. Sindbæk, 391–421. Black Sea Studies 15. Aarhus: Aarhus University Press, 2013.
- Haastrup, Ulla & John H. Lind. ”Kongelige familieforbindelser og byzantinsk indflydelse på danske romanske kalkmalerier. Dronning Margrete Fredkulla og hendes niecer.” Udvidet udgave af den engelsksprogede artikel. Under udgivelse, Göteborg.
- Hermanson, Lars. *Släkt, vänner och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark*. Diss. Göteborg 2000.
- Hjort, Øystein. ”The Frescoes of Castel Sant’Elia. A Problem of Stylistic Attribution,” *Hafnia*,

- Copenhagen Papers in the History of Art*, nr 1 (1970): 7-33.
- Karlsson, Lennart et. al. *Den romanska konsten. Signums svenska konsthistoria*, bd 3. Lund: Signum 1995.
- Kaspersen, Søren. "Majestas Domini – Regnum et Sacerdotium (II). Das Leben des Motivs in Skandinavien während der Kirchenkämpfe unter besonderer Berücksichtigung Dänemarks im 12. Jahrhundert," *Hafnia, Copenhagen Papers in the History of Art*, nr 10 (1985): 24-72.
- Kaspersen, Søren. "The Vä Master and his workshop. Some Danish Murals and their European Background," *Hafnia, Copenhagen Papers in the History of Art. Romanesque Art in Scandinavia*, ed. Ebbe Nyborg, Hannemarie Ravn Jensen & Søren Kaspersen, nr 12 (2003): 97-130.
- Krag, Anne Hedeager. "Byzans-silkens rige," *Arven fra Byzans*, ed. Øystein Hjort, 57-70. Århus: Tidsskriftet Sfinx, 2010.
- Lagerlöf, Erland. *Gotland och Bysans. Bysantinskt inflytande på den gotländska kyrkokonsten under medeltiden*. Visby: Ödin, 1999.
- Lazarev, Viktor. *Old Russian Murals & Mosaics from the XI to the XVI Century*. London: Phaidon Press, 1966.
- Lazarev, Viktor. *Istoriia vizantiiskoi zhivopisi*. Vol. 1-2, 2nd ed., Moskva: Iskusstvo 1986 (1947).
- Lind, John H., Carsten Selch Jensen, Kurt Villads Jensen & Ane L. Bysted. *Danske korstog – krig og mission i Østersøen*. København: Høst & Søn, 2004.
- Lind, John H. "Darkness in the East? Scandinavian Scholars on the Question of Eastern Influence in Scandinavia during the Viking Age and Early Middle Ages," *From Goths to Varangians. Communication and Cultural Exchange between the Baltic and the Black Sea*, ed. Line Bjerg, John H. Lind & Søren M. Sindbæk, 353-390. **Black Sea Studies 15**. Aarhus: Aarhus University Press, 2013.
- Magnus-Petersen, Julius. *Beskrivelse og Afbildninger af Kalkmalerier i Danske Kirker*. København: R. A. Reizels Forlag, 1895.
- Nyborg, Ebbe. "Mikaels-altre," *bikuin 3*, ed. Jens Velle, 157-182. Høbjerg: Forlaget Hikuin 1977.
- Nørlund, Poul & Egmont Lind. *Danmarks romanske Kalkmalerier*, Selskabet til Udgivelse af Danske Mindesmærker, København 1944.
- Piltz, Elisabeth. "Bysans och periferin," *Gotländskt arkiv 82*, ed. Ann-Marie Pettersson, 46-56. Visby 2010.
- Vasilyeva, Svetlana. "Den bysantinska konsten på Gotland. Kalkmålningar från 1100-talet i Garde och Källunge kyrkor," *Gotländskt arkiv 77*, ed. Birgitta Radhe, 27-36. Visby 2005.
- Vasilyeva, Svetlana. "Gotlands konstnärliga liv under första delen av 1100-talet. Gotländskt måleri på trä och förhållandet till konsten i det medeltida Ryssland," *Spaden och pennan. Ny humanistisk forskning i andan av Erik B. Lundberg och Bengt G. Söderberg*, ed. Torsten Svensson et al., 214-228. Stockholm 2009.